

GELİŞİMSEL AÇIDAN ÖLÜM KAVRAMI

Death Concept from Developmental View

Sevgi SEZER¹
Pelin SAYA²

Özet

İnsanın kendini ve dünyayı anlama çabası, sadece meraktan değil daha çok, varlığını sürdürme ihtiyacından kaynaklanmıştır. Bireyin varlığının devamlılığını anlaması, her gelişim döneminde en temel amacdır ve yok oluş kabul edilmesi zor bir durumdur. Dolayısıyla, farklı gelişim dönemlerinde ölümün bireye açıklanma biçimi önem kazanmaktadır. Bu çalışmanın amacı, farklı bakış açılarından ölüm kavramını incelemek, gelişim döneminin özelliklerine göre bu kavramın algılanışı ve bu konuda yapılmış araştırmaları ortaya koymaktır. Gelişimsel açıdan ölüm kavramının anlaşılması, depresyon, terör ve giderek artan şiddet olaylarına sahne olan Türkiye’de, özellikle çocuk ve ergenler olmak üzere, bireylerin bu olaylardan etkilenme durumunu anlamak açısından önemlidir. Buna ek olarak, bu çalışmanın kaybın birey üzerindeki olumsuz etkilerini azaltma ve sağaltım çalışmalarına ışık tutabileceği umulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Gelişim, ölüm kavramı, varoluş.

Abstract

Mans struggle to understand himself and the world around him was not only sourced from curiosity but also from the need to continue his existence. An individual's main aim in every developmental level is to understand his own continuity. Besides; extinction is a difficult concept to be accepted. Therefore, the method of explaining death to an individual is very important on every developmental level. The aim of this study is to investigate death from different perspectives and display different perceptions of death concept according to developmental levels and the studies conducted about it. Understanding concept of death from a developmental view in Turkey in which earthquakes, terrorism and increasing violence is very important, and understanding the effects of these events on people, especially in children and adolescents is also noticeable. Additionally, this study is hoped to be crucial to enlighten treatment practices and decreasing the negative effects of loss on individual.

Key Words: Development, death concept, existence.

Giriş

Yaşam, insan bilinci ile algılanan bir gerçeklik ve insanın bu gerçeklikteki var oluş hali olarak tanımlanabilir. İnsan, bilinciyle algıladığı ve eylemleriyle dahil olduğu bu gerçekliği sürekli anlamaya çalışmıştır. Bu anlama çabası büyük ölçüde varlığını sürdürme ihtiyacından kaynaklanmıştır. Bu durumda, insan bilinciyle uyumlu en geçerli eylemin ‘varlığını sürdürmek’ olduğu söylenebilir. Bu sebeptendir ki insan bilinci için ‘yok oluş’ yani ‘varlığın sonlu oluşu’ kabul edilmesi zor bir olgudur.

¹ Dr.; Gölbaşı Anadolu Teknik Meslek ve Endüstri Meslek Lisesi, Ankara, e-mail: sszr2002@yahoo.com

² Uzm.Psk.Dan.; Başkent Üniversitesi, Ankara, e-mail: pelin.saya@gmail.com

Varlığın sonlu oluşu üzerine söylenenler, insanlık tarihi kadar eskidir. Örneğin ölümün yaşam üzerindeki etkisine dikkat çeken ilk filozoflardan Stoacılar, ölümün yaşamın en önemli olayı olduğunu; iyi yaşamayı öğrenmenin iyi ölmeyi de öğrenmek ya da iyi ölmeyi öğrenmenin iyi yaşamayı da öğrenmek olduğunu söylemişlerdir. Buna ek olarak Seneca, yalnızca yaşamdan vazgeçmeye istekli ve hazır olanların yaşamın gerçek tadını alacağını söylerken (Akt. Geçtan, 1990), Cicero felsefe yapmanın ölüme hazırlanmak olduğunu söylemiştir (Akt. Yalom, 1999). Heidegger'e (2001) göre gerçekten var olan her şey doğru zamanda gelir ve gider ve zaman onu tayin ettiği sürece bir süre kalır. Ona göre insan kendi bırakılmışlığında ölüme yazgılıdır ve var oluşunu buna göre gerçekleştirmelidir, bireyin kişisel ölümünün farkında olması onu içinde bulunduğu varoluş düzeyinden daha yüksek bir varoluş düzeyine geçmeye sevk eder. Bu fikirlerde ortak nokta, bir gün öleceğini bilmenin insanı daha nitelikli bir yaşama götürdüğü düşüncesidir.

İlk filozofların, ölüm bilincinin yapıcı etkileri konusundaki görüşleri, daha sonra varoluşçu felsefe akımına mensup bazı düşünürler tarafından da dile getirilmiştir. Bu felsefenin kurucuları arasında ilk sırayı alan Kierkegaard (2009) 1840'larda, kendi yaşantılarından yola çıkarak bu konuda bilimsel incelemeler yapmış ve temel kaygının hiçlik olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre her insan yaşamı dini olarak tasarlanmıştır, bedensel-ruhsal olan özgürlüğünü baştan yitirmiştir ve varoluşun özü, 'sonsuzluk' özlemiyle yanan insanın 'sonluluk' çırpınısıdır. Ölümsüzlüğü, ruhun hastalığı dolayısıyla umutsuzluğu olarak açıklayan Kierkegaard (2009), benliğe yabancılaşma anlamına gelen umutsuzluktan kaçınmak için, bireyin yaratıcısıyla karşı karşıya gelme cesaretini göstermesi gerekliliği üzerinde durmuştur.

İkinci dünya savaşı yıllarına gelindiğinde; Jean Paul Sartre, Albert Camus, Ortega Y Gasset, Martin Buber gibi filozofların yazılarında ölüm kavramına değindikleri görülmektedir. Ölüm kavramının psikoloji ve psikiyatri alanında ele alınışı ise ikinci dünya savaşı sonralarına uzanmaktadır. Otto Rank, Karen Horney, Erich Fromm ve Helmut Kaiser gibi insancıl psikanalistlerin her biri, farklı zamanlarda, sonradan varoluşçu psikoterapinin temel temalarından biri olan ölüm konusunda görüşlerini ifade etmişlerdir (Göka, 1997). Ölüm bilincinin insan yaşamı üzerinde yapıcı etkileri olduğu anlayışının, varoluşçu psikolojinin de temeli olduğu görülmektedir. Varoluşçulara göre insan, doğduğunu ve bir gün öleceğini bilen tek canlıdır ve bu gerçek onu anlamlı yaşayıp yaşamadığı konusunda kaygılandırır. Onlar için ölüm kavramı konuşulmaması gereken, yaşarken unutulması gereken bir durum değildir; aksine yaşama ışık tutan, yaşamın bir parçası, belki de yaratıcısı olarak görülmelidir. Ayrıca ölümden ya da acı yaratan her şeyden sürekli kaçınmanın, yaşamdan da kaçma ile sonuçlandığı üzerinde durmuşlardır (Corey, 1990). Varoluşçu bakış açısına benzer biçimde, evrimsel psikoloji açısından ölüm olayına bakıldığında doğal elenme sürecinde bireysel hayatta kalma çabası önemlidir ve ölüm korkusu insanoğlunun bilişsel

kapasitelerinin ürettiği düşünce ve fikirlerin sonucu olarak değerlendirilmiştir (Kirkpatrick ve Navarette, 2006).

Psikoanalitik kurama göre insan, doğuştan iki eğilimle dünyaya gelir: yaşam içgüdü ve ölüm içgüdü. Yaşam içgüdü, insanın yaşama coşkusunu yansıtır ve cinsel içgüdüleri içerir. Ölüm içgüdü ise insandaki yıkıcı, yok edici eğilimleri içerir. Psikoanalitik görüşe göre yaşayan her varlık, ilksel (inorganik) konumuna dönme amacını taşıyan yok edici içgüdülere sahiptir (İsen, 1995). Buna karşın her insan bilinç dışında kendi ölümsüzlüğüne inanır. Bu inanç, insanın ölümlü olmaya karşı başlangıçta güçlü bir duygusal tepki vermesine yol açar. Ölüme ilişkin bilimsel bilginin yetersizliği de buna eklenince, bireyde tutucu davranışlar gözlemlenir. Dolayısıyla, bu yaklaşıma göre, hiçbir insanoğlu ölümü gerçekten kavramaz ve bilinç dışı kendi ölümlülüğü düşüncesine gereksinim duymaz (Freud, 1999).

Logoterapi'nin kurucusu ve hümanist bir psikolog olan Frankl (1996) ise geçmişin bireyle birlikte yaşamaya devam ettiğini vurgulamıştır. Ona göre bir olasılık gerçekliğe dönüştükten sonra sonsuza kadar böyle kalacak demektir. Frankl'ın ölüme bakışı dinamiktir. Ölümle biyolojik varlık sonlanmakla birlikte ölüm anında tamamlanan yaşamın bütünlüğü geçmişte kalır ve kaybolmaz. Böylece logoterapide ölüm bir yok oluş değil aslında bireyin varoluşunu gerçekleştirmesidir.

Hümanist bir diğer psikolog olan Fromm (1995) ise, bireyin sahip olma davranışı arttıkça ölümden korktuğunu ve bunun akılcı bir açıklamasını da bulamadığını ifade etmiştir. Ona göre bu korku ölümden değil, sahip olunan şeyleri, bedeni, malı mülkü, benliği yitirmekten dolayıdır ve kişi hiçbir şeye sahip olamayacağı bir uçuruma, yok olmaya sürüklenmekten korkmaktadır. Ona göre, bireyin yaşam sevgisini artırması ve sevgi alanını genişletecek olan, başkalarının sevgisine karşılık vermesi bu korkuyu yenmenin çözüm yoludur.

İnsancıl-varoluşçu bakış açısından bakıldığında insanın ölüme karşı tutumu, kişisel varoluşu ve anlam arayışını içeren bir deneyimdir. Ölüm farkındalığı bireyi, kendi kişisel yaşamı ve onu çevreleyen gerçeklik hakkında tekrar değerlendirmeye ya da yorumlamaya itmektedir (Widera-Wysoczańska, 1999). Bu değerlendirme ve yorumlama çabası, bireyin yaşamını anlamlı hale getirmesi açısından dikkate değerdir. Örneğin; Amerika'daki Amish (Orta ve güney Amerika'da yaşayan, aile ve toplumun sıkı birlikteliğine inanan bir topluluk) toplumunun ölüme bakış açısı hayat kalitelerini belirleyen önemli bir unsur olmuştur (Bryer, 1979).

Görüldüğü gibi uzun yıllar ölüm kavramına farklı bakış açıları getirilmiştir. Bu bakış açıları, psikoloji alanında, ölüm kavramının bireyin yaşantısı üzerindeki etkilerine olan ilgiyi arttırmıştır. Gelişim dönemleri içerisinde bireyin ölümü algılayışı ise, ölüm kavramının bireye açıklanma biçimi ve bireyin bu durumdan etkilenme biçimi açısından farklılıklar göstermektedir.

Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı

Ölüm kavramına bakış açısı gelişim dönemi özelliklerine bağlı olarak farklılıklar gösterebilmektedir. Örneğin; Psikoanalitik araştırmacılara göre küçük çocukların ölümü anlama ve kabullenme kapasiteleri, onların bilişsel ve duygusal olgunluk düzeyi ile sınırlıdır. Onlara göre çocuklar, ölümle ilgili olarak gereksiz kaygı gösterebilirler ve bu kaygıları genellikle, ölümün biyolojik boyutunu algılayamamalarından kaynaklanır (Slaughter, 2005). Bu noktada ölüm kavramının birey tarafından farklı gelişim evrelerinde algılanışı ve konunun bireye açıklanma biçiminin önemi ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, bireye gelişimi sürecinde ölüme karşı gerçekçi ve yapıcı bir bakış açısı kazandırmak önemli görülmektedir. Gelişimsel açıdan ölüm algısı, birçok yerde benzer kavram ve aşamalarla tanımlanmıştır:

1) Geri Dönülemezlik ya da Son: Ölenin yaşama geri dönemeyeceğini fark etmek.

2) Evrensellik ya da Uygulanabilirlik: Ölümün bütün canlıların başına geleceğini anlamak.

3) Kaçınılmazlık: Yaşayan her canlının sonunda öleceğini anlamak.

4) Sonlanma ya da İşlevsizlik: Ölümün vücudun işlevselliğini yitirmesi olduğunu anlamak.

5) Nedensellik: Vücut fonksiyonlarının tamamen yitirilmesinin ölüme neden olduğunu anlamak (Meb-Unicef, 2001; Slaughter, 2005; Slaughter ve Griffiths, 2007).

Slaughter'ın (2005) üzerinde durduğu gibi çocukların ölüme ilişkin algılarını kavramak için yapılan ilk araştırmalar, Psikoanalitik bakış açısıyla gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmalar öncelikle; görüşme teknikleri, hikaye anlatımı ya da resim çizimi gibi tekniklerle, çocukların ölüm hakkındaki bilgilerini serbestçe ifade etmelerinin teşvik edilmesi yoluyla yapılmıştır. Ayrıca çocukların ölüme yönelik duygusal tepkilerine odaklanılmakla birlikte, ölümü nasıl kavramlaştırdıkları da değerlendirilmiştir. Çocukların ölümü, geri dönüşü olmayan bir devamlılık olarak algıladıkları ortaya çıkmıştır. Örneğin; cennet inancı devamlılığı ifade ederken, cennetin çok uzak olması düşüncesi ölenlerin geri dönemeyeceklerini düşündürmektedir.

Psikoanalitik araştırmacılar, küçük çocukların bilişsel ve duygusal gelişimlerini tamamlamadıkları için, ölümü anlama ve kabul etme kapasitelerinin düşük olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca, çocukların ölüme ilişkin yanlış anlamalarının büyük ölçüde ölümü biyolojik bir olay olarak tanımlamalarından kaynaklandığı konusunu vurgulamışlardır (Slaughter, 2005). Dolayısıyla; psikoanalitik araştırmalar çocukların ölüme dair yanlış anlamalarının, gelişim düzeyleri ile açıklanabileceğini ortaya koymaları açısından önemlidir. Bu araştırmalar, farklı yaş gruplarının gelişimsel açıdan ölüm kavramını algılama biçimini inceleyen yeni çalışmalara ışık tutmuştur.

Çocukluk Döneminde Ölüm Kavramı

Bowlby'e (1980) göre çocuklarda ölüm kavramının gelişimi 17 ay civarında başlar. Bebekler bu dönemde kaybolan nesneyi belleklerinde

tutabilir. Ayrılık ve kayıp durumlarında üzüntü, protesto etme ve çaresizlik tepkileri gözlemlenebilir (Akt. Erdoğan ve Karaman, 2008). Okul öncesi dönemde çocuklar, bilişsel olarak işlem öncesi dönemdedirler, dolayısıyla egosantrik ve büyüsel düşünce ölüm kavramını açıklamakta kullanılır. Bilişsel olarak süreklilik kavramı gelişmediği için ölümün geri dönülmez ve sürekli olduğunu anlayamazlar. Ancak bu dönemde ölümün büyükler için korkutucu bir şey olduğunu anlarlar. Çocuk için ölüm, günlük yaşamda var olan birinin bundan böyle orada olmaması kadar basit bir anlama gelmekte olup ayrılığın süresi kaygı vericidir (Ekşi, 1999).

1960 ve 70’li yıllarda Piaget’in yaklaşımına dayalı olarak gelişimsel açıdan ölüm kavramına bakıldığında, yaşamın ilk yıllarında koruyucu yetişkinin yitirilmesi ölüm tehdidi ile eşdeğer görülmektedir (Slaughter, 2005). Piaget’e göre; insan terk edilme tehdidini her yaşta algılayabilmekte, ancak iki yaş civarında, zaman, süreklilik ve ölüm gibi soyut kavramları algılayamamakta, fakat bu kavramlara ilişkin deneyimleri işleme koymaya başlamaktadır. Örneğin; “gitti”, “uzun süreli gitti”, “ebediyen gitti” (ya da öldü) düşünceleri henüz ayrıştırılmamıştır; dolayısıyla her ortadan kaybolma değişim, ayrılma ya da yitirme, “ölü” ve “öldü” kavramları kategorisinde kaydedilecektir (Slaughter, 2005).

Çocuklar on yaşından önce biyolojik fenomenlerin birbirleriyle ve diğer canlılarla ilişkisini anlayamazlar; dolayısıyla kendi geçmiş yaşantıları ve insan davranışı ile ilgili bilgileri ışığında bu durumu anlamlandırmaya çalışırlar. Özellikle okul öncesi dönemdeki çocukların ölümü gitmek ya da uyumak gibi algılamasından dolayı, çocuklarla çalışan yetişkinlerin bu yanlış algılamının farkında olması ve yanlışlıkla bu inancı desteklememeye dikkat etmesi gerekmektedir. Aksi takdirde çocukların kafasında ölen kişiye ilişkin neden bu yolu seçtiği ya da gittiği yerde mutlu olup olmadığına dair sorular oluşabilir (Slaughter, 2005). Bir diğer deyişle, okul öncesi dönemde çocuklar ölümü, yaşamı durduran bir durum olarak değil, geçici bir durum olarak algılamaktadırlar. 6-10 yaş arasındaki çocuklar ise en çok fiziksel bir yara almaktan ve sakat kalmaktan korkarlar. Bu sebeple 10 yaşın altında ölüm kaygısı açıkça görülmemekte, fakat ölümcül bir hastalığı olan çocuklar, kendilerine kötü ve ciddi bir şeyler olduğunun farkına varmaktadırlar (Spinetta, 1974). (Turgay, 2003). Ölümün, yaşamdan farkına ilişkin dört özellikten (geri dönülemezlik, sona erme, evrensellik, nedensellik/ölümü farklı sebeplerle açıklayabilme) ilk üçü 7-10 yaş arasındaki çocuklar tarafından kavranırken, dördüncü özellik ancak ergenler tarafından kavranabilmektedir (Turgay, 2003).

Daha bütüncül bir değerlendirme ile ölümün anlaşılmasına başlandığı ilk dönem olan okul öncesinde, çocuklar insan davranışını anlama kapasiteleri ile yaşam ve ölümü destekleyen biyolojik etkenleri kendilerine göre algılamaktadırlar. Çocuklara göre ölüm, sadece hasta ya da yaşlı olanların başına gelen, sağlıklı yaşayarak, kazalar ve hastalıklar gibi bazı durumlardan kaçınılabilir uzak durulabilen bir durumdur. Bu dönemde çocuklar, ölümü daha çok farklılaşmış bir yaşam biçimi olarak görme eğilimindedirler; ölenlerin

cennette, yerin altında bulduklarını, ya da hala oksijene, suya gereksinim duyduklarını düşünüp, rüya görebildiklerine, işitebildiklerine inanabilirler. Bu yaş düzeyinde ölüm nedenini pek anlayamazlar, fakat ölümü zehir, silah ya da hastalıklar gibi dışsal ve içsel bazı kaynaklarla ilişkilendirebilirler (Slaughter ve Griffiths, 2007). İlk olarak 5-6 yaş civarında ölümün geri dönülemezliği kavranmaya başlanır. Böylece, ölümün herkesin başına geleceği ve yaşama kesinlikle dönüş olmadığı fark edilir (Slaughter, 2005). Ölüm 8-9 yaşlarındaki çocukların, düşüncelerinde hala oldukça somut olabilir ve ölümün bedensel yanı üzerinde odaklanma eğilimi gösterebilirler. Örneğin bu yaş grubu, ölülerin konuşamayacağını ya da hareket edemeyeceğini, nefes alamayacağını, yemek yiyemeyeceğini ve kalplerinin durmuş olduğunu bilirler. İlgileri ölümün fiziksel nedenleriyle, fiziksel çürüme süreci üzerinde odaklanmıştır (Meb-Unicef, 2001).

Daha önce de vurgulandığı gibi, çocuğun ölümü algılayışı onun bilişsel gelişimindeki olgunlukla yakından ilişkilidir. Bu konuda Koocher (1973, 1974) çocukların ölüm kavramındaki bozulmaların büyük ölçüde çocukların bilişsel açıdan yeterince gelişmemiş olmalarıyla ilgili olduğunu belirtmektedir (Akt. Orbach ve Glaubman, 1979). Rochlin (1965) ise ölüm kavramındaki bozulmanın, çocuğun ölüm korkusundan kaçmak için geliştirdiği bir savunma tepkisi olduğunu, duygusal ve güdüsel faktörlerden de etkilendiğini ve bu faktörlerin bilişsel fonksiyonlarda bozulmalara yol açtığını belirtmiştir. Ona göre, ölüm kavramındaki bozulma ile soyut düşünme arasında ya küçük bir ilişki vardır, ya da hiçbir ilişki yoktur (Akt. Orbach ve Glaubman, 1979).

Çocuklarla bu konuda yapılan bir çalışmada, Slaughter ve Griffiths (2007) yaşları 4 ile 8 arasında olan 90 anaokulu öğrencisinin ölümün biyolojik kısmını anlamaya başladıklarını ve yaşları ilerledikçe de ölüm kavramının zihinlerinde geliştiğini ortaya koymuşlardır. Ölüm korkusu yaşla anlamlı derecede ilişkili bulunmamıştır. Bu araştırma aynı zamanda, okul öncesi dönem ya da ilkokulun başlangıç döneminde, çocuklar ölümü bir kez biyolojik açıdan anlamaya başladıklarında, ölüm kaygısının da azalmaya başladığını göstermiştir. Ancak, Walker ve Maiden (1987) çocukların tutumlarının, bilişsel gelişim düzeyleri ile paralellik gösterdiği, ölüme ilişkin deneyimlerinin, sosyalleşme ve aldıkları eğitimle de ilişkili olduğu sonucuna varmıştır. Erinlik dönemindekiler, ölümden sonraki hayat formlarını göz önünde bulundururken, ergenler ölüme ilişkin çevresel ve psikolojik nedenleri göz önünde bulundurmışlardır.

Gelişimsel açıdan ölüm algısı farklılaşırken, din, kültür ve deneyimler de bu algıyı önemli ölçüde etkilemektedir. Daha açık bir ifadeyle; bireyin kendi bireysel yok oluşuna ilişkin düşünceleri, yaşamındaki kayıplardan, travmatik yaşam olaylarından ya da bilişsel ve duygusal olarak yaşama yüklediği anlamdan etkilenen dinamik bir olgudur. Dolayısıyla ölüm algısı, her birey için bağımsız gelişmektedir (Orbach ve Glaubman, 1979). Doğu ve Batı kültürünü bir arada barındıran öğeler taşıyan Pozitif Psikoterapi'nin kurucusu Peseschian (2002), çocuğun ölüm karşısındaki tepki ve anlayışının

çevresi tarafından biçimlenmesine dikkat çekmiştir. Peseschkian (2002), eğer çevre ölüm hakkında açıkça konuşmazsa, kaybı yaşayan çocuğun da çevresinde görmüş olduğu davranışlara göre bir tutum geliştireceği üzerinde durmuştur. Örneğin; annesinin ölümünden sonra uzun süre anormal yas tepkileri gösteren bir annenin sergilediği tutum, kendi çocuğu için tam bir model oluşturur. Bu süreçte çocuk kaybı anlama çabası içerisinde fakat annenin bu tutumundan dolayı kendi varlığını da tehdit altında hissedebilmektedir. Benzer biçimde; Saler ve Skolnick (1992) çocukluk döneminde bir ebeveynini kaybetmiş bireyleri inceledikleri araştırmada, kaybın arkasından yas sürecindeki durum ve ritüellere katılma şansı bulamamış bireylerin ileriki yıllarda suçluluk duygularının, depresyona yatkınlığının ve genel depresyon düzeyinin yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Hayattaki ebeveyn ile açık iletişim, çevresel ve ailesel destek kayıp döneminde birincil öneme sahiptir. Örneğin; cenaze çalışmalarına katılan, ölüme öfkesini ifade eden, ölen ebeveynin evde resimlerini gören, mezar ziyaretleri yapan ve onunla ilgili hikâyeler dinleyen çocuklarda ileride görülebilecek depresyon ihtimali az olarak değerlendirilmiştir.

Ergenlik Döneminde Ölüm Kavramı

Ergenler ruh ya da hayalet gibi formların var olup olmadığını, eğer varsa, ölünce neler olduğunu ya da meydana gelen fiziksel değişiklikleri sorgulamaya başladıklarında, onlarda da ölüm kavramı daha soyut bir nitelik kazanır (Meb-Unicef, 2001). Soyut düşüncenin gelişmesiyle ölümü hayal etmek, onun için endişelenmek, karmaşık zihinsel etkinliği gerektirdiği için ergenler ölüm kavramıyla farklı şekilde ilgilenmeye başlarlar (Bjorklund, 2000). Sembolik olarak düşünebilme, metaforlar ve kuramlar oluşturabilme durumu ve kendi düşüncelerini analiz edebilme yetileri gelişir. Ergenler ölüm kavramının belirsizliğini algılayarak, dinsel ve felsefi yorumlama yapmaya başlamakta ve bu kavram onlar için giderek daha soyut bir hal almaktadır. Böylece ölüm durumunun sonuçları daha iyi kavranabilir (Gudas, Koocher & Wypij, 1991).

Elkind (1967) ise ergenlik döneminde, ergenin ben merkezli oluşunun ölüme bakışını da etkilediğini vurgulamıştır. Ergenin kendi kişisel biricikliğine olan inancı, kendisinin ölüm ile karşılaşmayacağı inancına dönüşebilmektedir. Buna bağlı olarak, kayıp yaşayan ergenler güçlü inkâr, öfke, suçlanma, üzüntü, sevdiğine kavuşma (intihar fikirleri) gibi duygusal tepkiler verebilmektedir. Olası belirtiler olarak da suça yönelme, ilaç, alkol kullanımı, bedensel yakınmalar, depresyon, intihar davranışları ve okul başarısızlığı gözlenebilmektedir (Erden, 2000).

Ergenlerde riskli davranışlar ve bu davranışların, ölüm kaygısı ve ölümü kişiselleştirme ile ilişkisinin araştırıldığı bir çalışmada; yüksek risk taşıyan davranışlar, ölüm kaygısıyla olumsuz yönde ilişkili bulunurken, erkeklerin kızlara göre daha yüksek riskte davranışlara sahip olduğu, fakat ölüm kaygılarının, kızların ölüm kaygısından daha düşük olduğu bulunmuştur. Ölümü tanımlamaları istendiğinde öğrencilerin çoğu ölüm kavramını olumsuz,

soğuk, bir şekilde tanımlarken; kızların ölümü daha olumlu hayal ettiği görülmüştür (Cotter, 2003). Kızların erkeklere oranla bu dönemde ölüm kaygısını daha fazla yaşıyor olması cinsiyetin ergenlerde ölüm kaygısı ile ilişkisini göstermesi açısından çarpıcıdır.

Görüldüğü gibi, ölüme bakış açısı çocukluk ve ergenlik döneminde değişim göstermektedir. Bu durum bireyin zihinsel gelişim süreci ve öğrenmeleriyle paraleldir. Çocuk ve ergenlerin ölüme ilişkin bu kavrayışlarının farkında olmak; ebeveynlerin, öğretmenlerin ve ergenin yaşamında önemli olan diğer bireylerin, onlara yaklaşım biçimine katkıda bulunabilir. Eğitimci ve ebeveynlerin çocuk ve ergenlere yaklaşım biçiminde ya da model olma tarzında olumlu yönde bir farklılaşma oluşturulursa, bireyin ölüm algısı ve kayıpla baş edebilme davranışı bu durumdan olumlu yönde etkilenebilir.

Yetişkinlik Döneminde Ölüm Kavramı

Yetişkinlerde ise ölüm kavramı karmaşık ve çok değişken bir yapıdadır. Yetişkinlerin ölüm kavramı; sosyal, kültürel geleneklerin, inançların, kişisel ve duygusal konuların, dini doktrin ve kavramsal anlayışların bir bileşkesidir. Yetişkin için ölüm; temel olarak biyolojik bir olaydır, tüm yaşananlarla gelebilir, yaşam çemberinin son aşamasıdır, kaçınılmaz ve geri döndürülemezdir. Sonuç olarak ölüm, bedensel fonksiyonların bozulmasının sonucunda gelişen bir durumdur (Slaughter, 2005).

İnancın ölüm algısı üzerindeki etkisine dikkat çeken Thalbourne (1996), yetişkin bir grup olan psikoloji öğrencilerinin ölüm olayına bakış açılarını incelemiştir. Araştırmada sonucunda, öğrencilerde ölümden sonraki hayata inancın yüksek olduğu ve bu inancı taşıyan öğrencilerin ölüm kaygısının düşük olduğu ortaya çıkmıştır. Ölümden sonraki hayata inanış biçimi daha çok reenkarnasyona (insanın ölümden sonra başka bir bedenle tekrar dünyaya gelmesi) inanış biçiminde görülmüştür. Osarchuk ve Tatz'ın (1973) farklı yaş gruplarını içeren araştırması da ölümden sonra bir diğer yaşama inancın ölüm korkusunu azalttığını ortaya koymuştur. Onlara göre ölümden sonraki yaşama inanç, ölüm korkusuna karşı bir savunma işlevi görmektedir. Ergenlik dönemindeki yoğun duygusal tepki ya da kaçış, yetişkinlikte, daha oturmuş bir bakış açısına yer bırakmıştır. İnanç ve ölüm algısı ilişkisine dikkat çeken bir diğer araştırma, Gibbs ve Achterberg-Lawlis (1978) tarafından yaş ortalaması 49 olan kanser hastaları üzerinde yapılmıştır. Bulgular, dinsel inancı kuvvetli olan hastalarda düşük düzeyde ölüm korkusu olduğunu ortaya koymuştur. Bu araştırmalar, yetişkinlik döneminde inancın ölüm kaygısını azaltmadaki önemini göstermesi açısından önemlidir.

Feifel ve Branscomb'un (1973) inanç ve yaşın etkisini ortaya koyan çalışmasında ölümü tanrıdan gelen bir şey olarak görenlerin (üç farklı yaş grubu; 10-29, 30-49, 50-79) ölümden korkmadıkları ortaya konmuştur. Bu çalışmada ayrıca, ölümü inkar etme davranışının 50-79 yaş grubunda, 30-49 yaş grubundan; 30-49 yaş grubunda ise 10-29 yaş grubundan az olduğu

görülmüştür. Yaş ve inanç düzeyi, kişisel ölüm korkusunun temel iki belirleyicisi olarak bulunmuştur. Buna göre birey yaşı ilerledikçe ölümü daha fazla kabullenmekte ve inançlı olmak bu süreci kolaylaştırmaktadır.

Ölümün bir son olarak görülmesi ile ilgili olarak, Diggory ve Rotham'ın (1961) 15-55 yaş arası bireyleri inceledikleri araştırmada; ölümü bir son olarak gören ve kendine güvenini destekleyecek geleceğe yönelik hedeflere sahip bireylerin, ölümü, bu hedeflere ulaşmayı engelleyici bir faktör olarak algıladığı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla; ölümün varlığı birey için korku vericidir. Ölüm korkusu düzeyi en çok, hayatta sahip olunan ya da hedeflenen rollere göre değişmektedir. Ölümü bir son gibi görmeyen bireyler için ölüm, hayattaki hedeflerini engelleyici bir faktör olmamaktadır.

Buna ek olarak, kültürün etkisine dikkat çeken Madnawat ve Kachhawa'nın (2007) dünyadaki yaşlı nüfus bakımından ikinci sırada yer alan Hindistan'da yaptıkları araştırmada, kadınların ve kısmen daha yaşlı olanların daha fazla ölüm kaygısı belirttikleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca, ailesiyle yaşayanların tek başına yaşayanlardan daha fazla ölüm kaygısı belirttikleri belirlenmiştir. Bu durumun Hindistan'daki büyük ve birbirine bağlı aile yapısı ve sevilen kişilerden ayrılma kaygısı ile oluştuğu düşünülebilir. Bu da yetişkinlik döneminde kültürün ve o kültüre bağlı yaşam tarzının etkisini görmek açısından önemlidir.

Sonuç olarak ölüm kavramının yetişkinler için anlamı çocuk ve ergenlerinkinden farklılıklar göstermektedir. Yetişkinlik döneminde önemli olan, kültür, inanç sistemi ve yaşam biçimi gibi kavramlar, ölüme bakışı ve ölüme ilişkin duyguları etkilemektedir. Buna ek olarak, Koç'un (2002) da vurguladığı gibi, yaşlılık dönemi gelişim basamaklarının son kısmı olduğu için birey bu dönemde hayatın sınırlılığı ve yok oluşun kaçınılmazlığı ile yüzleşir. Artık ölümü erteleyebileceği bir gelişim dönemi kalmayan birey, teslimiyet ya da tümüyle inkar yolunu seçebilmektedir. Düzenli bir dini geçmişe sahip olmayan bir birey bu dönemde ölüm, yaşam ve varoluş olgularını anlamlandırma ihtiyacından dolayı dine bağlanabilir. Bu konuda, çocukluk ve ergenlik dönemindeki öğrenme yaşantılarının etkisi de inkar edilemez. Ölümü anlamlandırma çabası, birçok araştırmaya konu olmuş olmakla birlikte, soyut ve karmaşık yapısı nedeniyle ilgi görmeye devam etmektedir.

Ölüm Kavramı Hakkında Verilen Eğitime İlişkin Araştırmalar

1983'te ölüm eğitiminin etkilerine önem veren Wass; çocuklarda ölüm ve ölme hakkında yardım edici bilgilere ulaşırsa, çocuklar için ölüm eğitiminin sakıncalı olmayacağını savunmuştur. Araştırmacıya göre, ölüm kavramının gelişimi Piaget'nin bilişsel gelişim kuramına paralel bir şekilde dört dönemde gerçekleşir. Ona göre çocukların ölüm kaygısı ise, gelişim dönemleri sürecindeki yaşantılarına bağlıdır. Wass (1983), öğretmen ve anne-babaların ölüm olayı karşısında çocuklara yardımcı olmak adına yapabileceklerini şöyle sıralamaktadır;

- Ölüm ve ölmeye ilişkin kişisel tutum ve kavramları açıklamak,
- Kendinden referans vermek,

- Empatik olmak,
- Aktif dinleyici olmak.

Glass ve Knott (1982) da araştırmalarında, ergenlerde ölüm ve ölme konusunda verilen bir dersin, ergenlerin ölüm kaygısı ve tutumlarında yetişkinlerin düzeyine doğru bir değişime neden olup olmadığını incelemişlerdir. Deney grubu 50 dakikalık, ölüm ve ölme konulu 10 derse katılmıştır. Son test ve izleme testinde, her iki grupta da ölüm kaygısında az bir düşüş gözlenmiştir. Sonuç olarak deney grubu ve kontrol grubu arasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir. Benzer biçimde Rosenthal (1980), ölüm eğitimi kursunun, ergenlerin ölüm kaygısı düzeyinde anlamlı bir değişim sağlayıp sağlamadığını araştırmıştır. 18 haftalık ölüm kaygısı eğitimi programının sonunda, ön testten son teste, ergenlerin ölüm kaygısı düzeyinde anlamlı bir düşüş olduğu görülmüştür.

Ölüm eğitimi konusundaki çalışmaların etkileri netleşmemiş olmakla birlikte Dunning (2006) ölmekte olan/hasta ebeveyni bulunan çocuklarla ilgili olarak sunduğu müdahale programında eğitim sürecine ilişkin bir çerçeve sunmuştur. Ölümden önce çocuk ve ailelerle çalışmanın, hem hastalık sürecini kolaylaştırdığını hem de başarılı bir yas süreci geçirilmesine neden olduğunu açıklamıştır. Ona göre ne olacağını bilen ve ne olduğunu anlayan; ölüm olgusuna iyi hazırlanmış bir çocuk yas tutma süreci için iyi bir durumdur. Ölümü göstermek çocuklar için 3 aşamalı bir müdahale ile mümkündür: Bilişsel, duygusal ve davranışsal. Deneyimlerle bu çerçeveye oturtulmadığında, çocuğun yaşadıkları çaresizlik, terör, travma ya da daha kötüsü ile sonuçlanabilmektedir. İlk aşamada çocuğu ebeveynin hastalığı ile ilgili gelişimsel düzeyine uygun olarak bilgilendirmek gereklidir; çünkü fanteziler, hayali düşünceler ve somut düşünme bazen çocukların durumu yanlış anlamalarına neden olabilmektedir. İkinci aşamada duygusal deneyimler bulunmaktadır, çünkü küçük çocuklar duygularını tanımlamaya ihtiyaç duymaktadırlar. Son olarak ise, davranışsal açıdan özellikle hasta kişinin davranışlarının nedenlerini çocuğa doğru açıklamaktır; aksi takdirde çocuğun bu davranışları yanlış anlamlandırması söz konusu olabilmektedir. Ebeveynin de rehberliği ile el ele uygulanan bir müdahale çalışmasıyla, çocuk en azından ilerideki gelişimsel engellenmelerden, ölüm ve hastalığın doğasına ilişkin yanlış büyük ve yaralayıcı algılamalara dayalı yas problemlerinden korunabilmektedir.

Gerek okul öncesi dönemde gerekse okul çağı ve ergenlikte, bireylerin ölüm konusunda bilgilendirilmeleri ya da düzenli bir eğitim almalarının ölüm kaygısını azaltacağı düşünülebilir. Ayrıca; ölümü anlama çabasındaki bireyin, yas sürecini daha olumlu atlatmasına yardımcı olması açısından eğitim gerekli olabilmektedir.

Ölüm Kavramı İle İlgili Türkiye’de Yapılan Araştırmalar

Türkiye’de ergenlerin ya da çocukların “ölüm” olgusuna bakışı, ölüm korkusu/kaygısı gibi konularda oldukça sınırlı sayıda araştırmaya ulaşılmıştır.

Ülkemizde ölüm olgusunu psikolojik sayılabilecek bir bakış açısı ile ele alan ilk çalışma, 1938 yılında Süheyl Ünver tarafından yapılmıştır. Ünver bu çalışmada ölümle ilgili tutumlar üzerinde durmuştur ve Türk kültüründe ölümden korkulmadığını, Türklerin ölümü tevekkül ile karşıladığını belirtmiştir (Akt. Turgay, 2003).

Erdoğan ve Karaman (2008) derleme türündeki çalışmalarında, kronik ve ölümcül hastalığı olan çocuk ve ergenlerde ruhsal sorunların tanınması ve yönetilmesi konusunu incelemişlerdir. Araştırmacılara göre çocuklukta kronik hastalık, daha sonra ruhsal sorunların gelişmesinde çok önemli bir risk etkeni olmaktadır. Çalışmada, çocukların bilgilendirilme ve desteklenmesi gereksinmesinin karşılanması için çocukların hastalık, hastaneye yatma ve ölüm konusundaki anlama düzeyinin bilinmesi gereğine dikkat çekilmiştir. Benzer bir derleme çalışması da Yıldız (2004) tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmacı çocukluk ve ergenliği kapsayan dönemde ölüm kavramının gelişimsel niteliği ve bir kayıp durumunda ebeveynlerin neler yapabileceği üzerinde durmuştur. Çalışmada ayrıca, çocuğa kayıptan önceki yaşantısının aynı biçimde devam edeceği ve çocuğa güvende olacağı duygusu hissettirildiğinde, çocuğun kayıp sonrası yas süreciyle sağlıklı biçimde baş edebileceği vurgulanmıştır.

Ergenlik dönemindeki bireylerin ölüm olayını nasıl tanımladığını belirlemek için bir içerik analizi çalışması yapan Sezer ve Eryılmaz (2006); kayıp yaşamayan ergenlerin de kayıp yaşayanlar kadar ve hatta biraz daha fazla ölümü düşündüğünü, ergenlerin ölüme pek çok anlam yüklediklerini, ama büyük bir bölümünün dini anlam yüklediğini ortaya koymuşlardır. Ayrıca ölümü düşünme üzerinde pek çok faktör etkili olmakla birlikte, ergenler açısından en önemli faktörün kişisel deneyim (yani bir yakını kaybetmek) olduğu görülmüştür. Ergenlerin %80'inin ölüme olumlu ya da olumsuz bir anlam yerine belirsiz bir anlam yükledikleri belirlenmiştir.

Tanhan ve Arı (2006), iki farklı programda (Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi/ Rehberlik ve Psikolojik Danışma) öğrenim gören üniversite son sınıf öğrencilerinin ölüm kaygısı düzeylerini incelemişlerdir. Araştırma sonucunda, üniversite öğrencilerinin ölüm kaygısı düzeylerinin, ölüme verdikleri anlam ve öğrenim gördükleri program açısından anlamlı bir farklılık göstermediği ortaya çıkmıştır.

Ölüm korkusu ve kişilik yapısı arasındaki ilişkiyi inceleyen Turgay (2003), ölüm kaygısının erkeklerde kadınlara göre daha fazla olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca, ölüm kaygısı fazla kişilerin gerek kendi ölümlerinden, gerekse başkalarının ölümlerinden daha çok korktukları ve daha dindar oldukları tespit edilmiştir. Koçanoğlu'nun (2005) çalışmasında ise bu bulgunun tersine kız öğrencilerin ölüm kaygısı ve ölüm korkusunun erkek öğrencilerden daha yüksek olduğu görülmüştür.

Ergenlik döneminde ölüm psikolojisini inceleyen Çevik (2002), dindarlık ile ölüm düşüncesinin sıklık düzeyi, ölüm korkusu ve ölüm ötesi hayat inancı arasındaki ilişki üzerinde durmuştur. Ergenler ile yapılan çalışmada, ergenlik döneminde dini inançların ölüm ve ölüm ötesi ile ilgili

tutumlar üzerinde olumlu etkileri olduğu sonucuna varılmıştır. Bu çalışma dindarlığın, ülkemizde, ergenlerin ölümü algılayışı üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Şenol (1989) yaşlılarda ölüme ilişkin kaygı ve korkuları incelemiştir. Araştırmada, yaşlıların ölüme ilişkin kaygı ve korkularının orta düzeyde olduğu, ölüme ilgili kaygının yaş gruplarına göre farklılıklar gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, en yüksek düzeyde ölüm kaygısı 60-64 yaş aralığında gözlenmiş olup, 70 yaş ve yukarıdakilerde ise daha düşük bir ölüm kaygısının olduğu tespit edilmiştir. Benzer biçimde, Koç (2004) 60 yaş üzeri bireyleri incelediği araştırmada; yaşlılık döneminde cinsiyet, yaş, sosyo-ekonomik düzey, eğitim düzeyi ve dini inanç gibi faktörler ile ölüm ötesi hayat inancı arasında anlamlı bir ilişki bulmuştur.

Türkiye’de yapılan araştırmalarda, ergenlerde kişisel deneyimin ve ölüme yüklenen dini anlamların ölüm algısına etkisi ön plana çıkan konulardan biridir. Ayrıca cinsiyete göre ölüm kaygısına bakılmış, bu konuda çelişkili sonuçlara ulaşılmıştır. Yurt dışında yapılan çalışmalarla karşılaştırıldığında, hem sayı hem içerik açısından Türkiye’de yapılan çalışmaların henüz çok sınırlı olduğu görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Ölüm kavramının farklı yaş dönemlerinde nasıl algılandığı ve buna göre ölüm algısının gelişimi oldukça önemlidir. Araştırmalara bakıldığında genelde ölüm kavramının yaş, deneyim, kültür, inanç sistemi ve bunun gibi faktörlerden etkilendiği ortaya çıkmıştır.

Türkiye’de gelişimsel açıdan ölüm kavramına yeterince önem verilmediği ya da bu konuyla ilgilenmekten kaçınıldığı görülse de, son yıllarda araştırmaların sayısında artış tespit edilmiştir. Aile ve okulda yaşanan şiddet olaylarının artması, medyada şiddet ve ölüm konusunun çok göz önünde olması ve konuya ilişkin toplumsal farkındalığın artmış olması ölüm kavramına ilişkin araştırmaların nedenlerinden olabilir. Ölüm hakkında doğru bir kavrayış geliştirmek, yaşam hakkında da doğru ve etkili bir tutum geliştirmeye yardımcı olacaktır.

Genç bir nüfusa sahip olan Türkiye için bu konu bir kat daha önem kazanmaktadır. Sosyal ve ekonomik açıdan genç nüfusun büyük bir kısmının ihtiyaçları ideal ölçülerde karşılanamamaktadır. Bu durum, ergenlik döneminin kendine özgü karmaşık yapısıyla birleştiğinde, daha büyük sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Son yıllarda terör, deprem, şiddet olayları hastalık vb. durumlarda yaşanan kayıplar nedeniyle, çocuk ve ergenlere, ebeveyn ya da sevilen birinin kaybının, onun anlayabileceği ve baş edebileceği biçimde açıklanması oldukça önemlidir. Kaybedilen kişi ile ilgili gerçeğin, çocuğun zihinsel gelişimine uygun olarak ifade edilmesi; çocuğun bu gerçeği doğru bir biçimde anlayabilmesini ve uygun baş etme yöntemi geliştirmesini sağlayabilir.

Türkiye’de kültürel faktörler de göz önünde bulundurularak, farklı yaş dönemlerindeki çocukların ölümü algılaması ile ilgili çalışmalar yapılabilir.

Ayrıca, yurt dışındaki çalışmalarda yer alan eğitimlerin faydaları da göz önünde bulundurulduğunda, benzer eğitimlerin Türkiye'deki çocuklarla da yapılandırılması ya da Türk kültürüne uyarlanması uygun olabilir. Ülkemizde ölüm kavramının algılanışı ve açıklanışı daha detaylı incelenebilir. Çocuklara ölüm nasıl anlatılıyor? Konuşulmaması gereken, her seferinde geçiştirilmesi gereken bir konu mu? Onlar kendi korkularıyla yalnız mı bırakılıyor? Kulaktan dolma yarım bilgilerle bu konuda konuşmalarını gerektiği, böyle bir şey yokmuş gibi yaşamaları mı öğretiliyor? Ölüm kaygısı ile hangi yollarla baş ediyorlar? Bu ve benzeri soruların cevaplarını araştırmak oldukça önemlidir. Bu sorulara yanıt verilebildiğinde, belki de, ölüm kaygısından kaynaklanan davranışları belirlemek ve bu davranışlara farklı bir açıdan yaklaşmak mümkün olacaktır.

Ayrıca, ebeveynlere yönelik hazırlanacak seminer, toplantı vb. önleme çalışmaları ile, bu konunun farklı yaş gruplarında nasıl algılandığı, ölümün nasıl açıklanması gerektiği, bir ölüm yaşanması durumunda ailenin vermesi gereken tepkiler gibi konularda yardımcı olunabilir. Böylece, kaybı yaşayan çocukların bu süreci daha kolay atlatabilme şansı olabilir.

KAYNAKÇA

- Bjorklund, D.F. (2000) *Children thinking: Developmental function and individual differences* (3rd Ed.). Belmont, C.A. Wadsworth Press.
- Bryer, K. B. (1979). The Amish way of death: A study of family support systems. *American Psychologist*, 34(3), 255-261.
- Corey, G. (1990). *Theory and practice of counseling and psychotherapy* (3rd Ed.) Pacific Grove, California: Brooks/Cole Publishing Company.
- Cotter, R. P. (2003). High risk behaviors in adolescence and their relationship to death anxiety and death personifications. *Omega: Journal of Death & Dying*, 47(2), 119-137.
- Çevik, Ş. (2002). "Ergenlerde Ölüm Düşüncesi ve Ölüm Ötesi ile İlgili Dini İnançlar." Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Diggory J. C. & Rothman, D. Z. (1961). Values destroyed by death. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63(1),205-210.
- Dunning, S. (2006). As a young child's parent dies: Conceptualizing and constructing preventive interventions. *Clinical Social Work Journal*, 34(4), 499-514.
- Ekşi, A. (1999). *Çocuklarda Ölüm Algısı ve Terminal Dönemde Hasta Çocuk, Ben Hasta Değilim*. İstanbul. Nobel Tıp Kitabevleri, 476-498.
- Elkind, D. (1967). Egocentrism in adolescence. *Child Development*, 38(4), 1025-1034.
- Erden, G. (2000) Çocuklarda Yas ve Acıyla Baş Etmede Yardım. *Türk Psikoloji Bülteni*, 76, 16-17.
- Erdoğan, A. & Karaman, M.G. (2008). Kronik ve Ölümcül Hastalığı Olan Çocuk ve Ergenlerde Ruhsal Sorunların Tanınması ve Yönetilmesi. *Anatolian Journal of Psychiatry*. 9, 244-252.
- Feifel, H. & Branscomb, A.B. (1973). Who's afraid of death? *Journal of Abnormal Psychology*, 81(3), 282-288.
- Frankl, V. E. (1996). *Duyulmayan anlam çılgılığı-Psikoterapi ve Hümanizm*. (Çev: S. Budak). Ankara: Öteki Yayınevi (Özgün kitap 1978 yılında yayımlandı).
- Freud, S. (1999). *Sanat ve Edebiyat*. (Çev: E. Kapkın, A.T. Kapkın). İstanbul: Payel Yayınevi. (Özgün kitap 1990'da yayımlandı).
- Fromm, E. (1995). *Sahip Olmak ya da Olmak*. (Çev: A. Arıtan). İstanbul: Arıtan Yayınevi. (Özgün kitap 1976 yılında yayımlandı).
- Geçtan, E. (1990). *Varoluş ve Psikiyatri*. İstanbul: Metis Yayınları.

- Gibbs, H. W. & Achterberg-Lawlis, J. (1978). Spritual values and death anxiety: Implications for counseling with terminal cancer patients. *Journal of Counseling Psychology*, 25(6), 563-569.
- Glass, J. C. & Knott, E. S. (1982). An Analysis of the Effectiveness of a Lesson Series on Death and Dying in Changing Adolescents' Death Anxiety and Attitudes toward Older Adults. *North Carolina State Univ., Raleigh. Dept. of Adult and Community Coll. Education. Publication Type: Reports/Research.*
- Göka, E. (1997). *Varoluşun Psikiyatrisi*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Gudas, LJ, Koocher, GP & Wypij D. (1991). Perceptions of medical compliance in children and adolescents with cystic fibrosis. *Journal of Developmental Behavior Peditry*. 12, 236-242.
- Heidegger, M. (2001). *Zaman ve Varlık Üzerine*. (Çev: D. Kanıt). Ankara: A Yayınevi (Özgün kitap 1972'de yayımlandı).
- İsen, G.B. (1995). "Saldırıcılık Kuramları ve Basında Cinayet Haberleri." Yayınlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kierkegaard, S. (2009). *Kayı Kavramı*. (Çev: T. Armaner). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Özgün kitap 1844'de yayımlandı).
- Kirkpatrick, L. A. & Navarette, C. D. (2006). Reports of my death anxiety have been greatly exaggerated: A critique of terror management theory from an evolutionary perspective. *Psychology Inquiry*, 17(4), 288-298.
- Koç, M. (2002). Gelişim Psikolojisi Açısından Yaşlılık Döneminde Ruhsal Gelişim, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 287-304.
- Koç, M. (2004). Yaşlılık Döneminde Ölüm Ötesi Psikolojisi Üzerine Bir Alan Araştırması, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 203-228.
- Koçanoğlu, A. (2005). "Personal Meanings of Death and Religiosity as Predictors of Death Anxiety and Death Fear of University Students." Yayınlanmamış doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Madnawat, A. V. & Kachawa, P. S. (2007). Age, gender, and living circumstances discriminating older adults on death anxiety, *Death Studies*, 31(8), 763-769.
- Meb-Unicef (2001). *Çocuklar ve Felaket (Toparlanma Tekniklerinin Öğretilmesi El Kitabı)* Psikososyal Okul Projesi, Ankara: MEB Yayını.
- Orbach, I. & Glaubman, H. (1979). Children's perception of death as a defensive process. *Journal of Abnormal Psychology*. 88(6), 671-674.
- Osarchuk, M. & Tatz, S. J. (1973). Effect of induced fear of death on belief in afterlife. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27(2), 256-260.
- Peseschkian, N. (2002). *Günlük Yaşamın Psikoterapisi*, (Çev: K. Toksöz) İstanbul: Beyaz Yayınları. (Özgün kitap 1986'da yayımlandı). Ed. Doç. Dr. Hürol Fıfıloğlu.
- Rosenthal, N.R. (1980) Adolescent death anxiety: The effect of death education. *Education*, 101(1), 95-101.
- Saler, L. S. & Skolnick, N. (1992). Childhood parental death and depression in adulthood: Roles of surviving parent and family environment. *American Journal of Orthopsychiatry*, 62(4), 504-516.
- Sezer, S. & Eryılmaz, A. (28 Kasım-1 Aralık 2006). *Ergenlik Döneminde Ölüm Olgusu*. I. Ulusal Adolesan Sağlığı Kongresi'nde sunulmuş poster, Ankara.
- Slaughter, V. (2005). Young children's understanding of death. *Australian Psychologist*, 40(3), 179-186.
- Slaughter, V. & Griffiths, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12(4), 525-535.
- Spinetta, J.J. (1974). The dying child's awareness of death. *Psychological Bulletin*, 81(4), 256-260.
- Şenol, C. (1989). "Ankara ilinde kurumlarda yaşayan yaşlılarda ölüme ilişkin kaygı ve korkular." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Tanhan, F. & Arı, F. (2006). Üniversite Öğrencilerinin Ölüme Verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri, *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(2), 34-43.
- Thalbourne, M. A. (1996). Belief in life after death: Psychological origins and influences. *Personality and Individual Differences*, 21(6), 1043-1045.
- Turgay, M. (2003). "Ölüm Korkusu ve Kişilik Yapısı Arasındaki İlişki." Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Hemşirelik Anabilim Dalı, İstanbul.
- Walker, G. & Maiden, R. (09-12 Nisan 1987). *Lifespan Attitudes toward Death*. Paper presented at the Annual Meeting of the Eastern Psychological Association, Arlington, New York.
- Wass, H. (1983). Death education in the home and at school. *Information Analyses Counseling and Student Services. Florida*.
- Widera-Wysoczańska, A. (1999). Everyday awareness of death: A qualitative investigation, *Journal of Humanistic Psychology*, 39(3), 73-95.
- Yalom, I. (1999) *Varoluşçu Psikoterapi*. (Çev. Z.İ. Babayiğit). İstanbul: Kabalcı Yayınevi 1.Basım. (Özgün kitap 1980'de yayımlandı.)
- Yıldız, S. A. (2004). Çocuk, Ölüm ve Kayıp, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 125-144.